

रामभाऊ म्हाळगी प्रबोधिनी

विलासराव साळुंखे अध्यासन
धरण जलाशयांचे व्यवस्थापन आणि आपत्ती-सिद्धता
चर्चासत्र

दि. ११ ऑक्टोबर, २००६. मुंबई

चर्चासत्राचा वृत्तांत व पुढे आलेल्या सूचना

रामभाऊ म्हाळगी प्रबोधिनीच्या विलासराव साळुंखे अध्यासनाच्या वतीने 'धरण जलाशयांचे व्यवस्थापन व आपत्ती सिद्धता' या विषयावर दि. ११ ऑक्टोबर, ०६ रोजी एका चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले होते.

महाराष्ट्रातील अतिवृष्टी, पूर-परिस्थिती, बदलते पर्जन्यमान, हवामानाचे अंदाज; तसेच पूरस्थितीमुळे झालेली वित्तहानी, मनुष्यहानी या सर्व महत्त्वपूर्ण मुद्यांबाबत विचार करण्यासाठी आणि आपत्ती-सिद्धतेबाबत चर्चा घडवण्यासाठी रामभाऊ म्हाळगी प्रबोधिनीने या चर्चासत्राचे आयोजन केले होते.

इंडियन मर्चंट चेंबर्स, चर्चगेट येथील किलाचंद सभागृहात झालेल्या या एकदिवसीय चर्चासत्रात एकूण ३१ प्रतिनिधी उपस्थित होते. त्यामध्ये विविध १० सामाजिक संस्थांचे कार्यकर्ते, विषयतज्ज्ञ, पत्रकार, निवृत्त अभियंते - शासकीय अधिकारी, राजकीय पक्षांचे पदाधिकारी व लोकप्रतिनिधी यांचा समावेश होता.

या चर्चासत्राचे उद्घाटन राज्याचे माजी मंत्री व माजी विरोधी पक्ष नेते मा. श्री. नितीन गडकरी यांच्या हस्ते दीपप्रज्वलनाने झाले. पहिल्या सत्रात श्री. नितीन गडकरी यांनी उद्घाटनपर भाषण करून काही महत्त्वाच्या मुद्यांना स्पर्श केला. नंतर रामभाऊ म्हाळगी प्रबोधिनीचे अध्यक्ष मा. श्री. गोपीनाथ मुंडे यांनी चर्चासत्राचे बीजभाषण केले.

सादर चर्चासत्रात विविध विषयतज्ज्ञांनी आपले विचार मांडले, सादरीकरणे सादर केली, तसेच अनुभवी कार्यकर्त्यांनी चर्चेत भाग घेतला. दिवसभराच्या चर्चासत्रातून पुढे आलेल्या महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांचा, सूचनांचा तपशील पुढे देत आहे. तसेच सोबत उपस्थितांची सूची पाठवित आहे.

१. धरण जलाशय व्यवस्थापनाबाबतच्या सूचना :

- जलाशयातील उपलब्ध पाण्याचा वापर, असलेल्या पाण्याचे सुयोग्य नियोजन व पूरपरिस्थितीवर नियंत्रण हे तीन मुद्दे सर्वात महत्त्वाचे ठरतात.
- धरण जलाशयांचे नियोजन करताना केवळ 'एक धरण' म्हणून विचार न करता 'संपूर्ण नदीचे खोरे' असा विचार करणे आवश्यक आहे.
- खोरे निहाय पाण्याचा ताळेबंद ठेवणे आवश्यक आहे. त्यामुळे जलाशय नियोजन अधिक सोपे होईल.
- राज्यातील अधिकाधिक जमीन सिंचनाखाली येण्यासाठी तसेच पूरनियंत्रण होण्यासाठी राज्यस्तरीय नदी जोड प्रकल्प राबवता येऊ शकेल काय याची शक्य-अशक्यता तज्ज्ञांनी अभ्यासावी. नदी जोड प्रकल्पाच्या फायद्या-तोट्यांचा सखोल अभ्यास शासनाने तज्ज्ञांकडून करून घ्यावा.
- बदललेल्या पर्जन्यमानामुळे धरणजलाशयांच्या मासिक नियोजनाऐवजी हंगामानुसार नियोजनाची गरज आहे. तसेच राज्यातील सर्व धरणांच्या कालव्यांचे नियोजन करणे आवश्यक आहे.
- विविध राज्यांत विविध नद्यांच्या सीमा ठरवणे हा किचकट, आव्हानात्मक व संवेदनशील विषय आहे. यावर अधिक सखोल अभ्यास व्हावा.
- शासनाच्या जलनीतीतील तरतुदींची काटेकोर अंमलबजावणी होणे अत्यावश्यक आहे.
- धरणांची रचना, बांधणी, स्थान ठरवणे ... आदी गोष्टी शास्त्रीय दृष्टिकोनातून ठरत नाहीत. यामध्ये राजकीय फायद्या-तोट्यांचा विचार केला जातो, त्यातूनच पुढे समस्या निर्माण होतात. म्हणून मूळातूनच धरणाची उभारणी (प्रकल्प उभारणी) केवळ शास्त्रीय दृष्टिकोनातूनच व्हावी.

- परदेशात केवळ पूर नियंत्रणासाठी धरणे बांधली जातात. त्याच धरतीवर पण स्थानिक परिस्थिती लक्षात घेऊन भारतात, महाराष्ट्रातही पूर नियंत्रणासाठी धरणे उभारण्याची आवश्यकता आहे.
- शासनाने संबंधित यंत्रणेची मदत घेऊन अधिकाधिक कंट्रोल मॅक्स तयार करण्याची आवश्यकता आहे. (कंट्रोल मॅक्सचा खर्च हेक्टरी १५०० रु. फक्त.)
- कालावधी व क्षेत्र यांचा संबंध लक्षात घेऊन पडणाऱ्या पावसाचा व साठणाऱ्या पाण्याचा अभ्यास करायला हवा. उदा. - जून ते सप्टेंबर कालावधी व प. महाराष्ट्र, विदर्भ, मराठवाडा परिसर.
- धरण जलाशय व्यवस्थापन ही केवळ एका व्यक्तीची किंवा विभागाची जबाबदारी नसून त्याचे स्वरूप सामूहिक असावे. यासाठी हायड्रॉलॉजिस्ट, भूगर्भ तज्ज्ञ, हवामान तज्ज्ञ, सिव्हिल इंजिनियर, महसूल विभागाचा प्रतिनिधी व लोकप्रतिनिधी यांच्या 'थिंक टँक' ने जबाबदारी सांभाळावी.
- पाटबंधारे खाते व महसूल खाते यांमध्ये सुसंवाद असावा. त्यासाठी समन्वय समितीची रचना करावी.
- जलाशय व्यवस्थापनात कृषी, सिंचन व हवामान या सर्व खात्यांचा 'Interdisciplinary Approach' महत्त्वाचा आहे.
- धरण जलाशयविषयक आवश्यक माहिती विविध क्षेत्रांतील लोकांपर्यंत, समाजातील विविध घटकांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे.

२. आपत्ती सिद्धतेबाबतच्या सूचना :

- MERI, नाशिक या संस्थेच्या सुरक्षा विषयक नियमांचे (Safety Manual, Chapter 7) पालन होणे आवश्यक आहे. 'Operations of Gates' बाबतच्या तरतुदींची तंतोतंत अमलबजावणी व्हायला हवी. (असे झाले असते तर मराठवाड्यातील आपत्ती टाळता आली असती.)
- संचेती समिती, विश्वेश्वरय्या समिती (१९३८), स. गो. बर्वे आयोग (१९६०) या समित्यांच्या शिफारशींतही आपत्ती व्यवस्थापनाबाबतच्या महत्त्वाच्या सूचना आहेत.
- जलवेधशाळेची अधिकाधिक कार्यक्षम व अद्ययावत मध्यवर्ती यंत्रणा उभारावी.
- धुळ्यावे जिल्हाधिकारी श्री. मुंडे यांचे उदाहरण डोळ्यासमोर ठेवून नदी, नाले, कालवे यांचे एकात्मिक व्यवस्थापन करून, पुराच्या पाण्याचा वापर करावा.
- अत्याधुनिक व संख्येने अधिक पर्जन्यमापक यंत्रे, संगणकांचा वाढता वापर, तसेच मोबाईलद्वारे, व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगद्वारे धरणा-धरणांमध्ये जलद संपर्क - या गोष्टी अत्यावश्यक आहेत.
- प्रत्येक गावाला एक पर्जन्यमापक केंद्र व नदीच्या ठिकाणी सरितामापन केंद्र असायलाच हवे.
- आपत्ती व्यवस्थापनात जनतेचा सहभाग वाढवा. त्यासाठी जनतेमध्ये तत्परता व सिद्धतेची भावना वाढावी. त्यासाठी उपाययोजना कराव्यात.
- धरणांमुळेच पूर येतात हे विधान खरे नाही. पण जलाशय नियंत्रण होणे महत्त्वाचे आहे. धरणाद्वारे पूर नियंत्रण होणे शक्य आहे.
- सुनियोजित आपत्ती व्यवस्थापनासाठी डॉप्लर रडार सिस्टीमची आवश्यकता आहे.
- पुराची पूर्वकल्पना देणारी अत्याधुनिक यंत्रणा आवश्यक आहे, तसेच पूर्वनियोजन करण्यासाठी संगणकीकृत नियंत्रण व्यवस्था आवश्यक आहे.
- शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठांमध्ये पुराचा अभ्यास होणे महत्त्वाचे आहे.
- ठिकठिकाणच्या, (विशेषतः मराठवाड्यात) पुलांची उंची वाढवणे, दुरुस्ती करणे, पूल नव्याने बांधणे .... इ. कामे करण्याची आवश्यकता आहे.
- पूर व्यवस्थापन / पूर नियंत्रणाबाबत शासनाने श्वेतपत्रिका प्रसिद्ध करावी.
- संकटसमयी स्थानिक लोकांच्या गुणवत्तेचा कल्पकतेने वापर करण्यासाठी त्या दृष्टिने पूर्वतयारी हवी. उदा. गोदाकाठच्या भोई समाजाच्या लोकांनी अंगभूत कौशल्यांच्या साहाय्याने तराफ्यांचा वापर करीत असंख्य लोकांचे प्राण वाचविले.
- आपत्ती काळात प्रशासकीय यंत्रणा अधिकाधिक लोकाभिमुख असाव्यात. यंत्रणेवर अन्य दौऱ्यांचा, व्यवस्थांचा भार नको.

- पूर व्यवस्थापनासाठी आंतर-राज्य सहकार्याची, सुसंवादाची आवश्यकता आहे. त्यासाठी केंद्राची भूमिकाही कडक हवी.
- आपत्ती व्यवस्थापनासाठी प्रत्येक प्रशासकीय विभागात एका विशेष कक्षाची निर्मिती शासनाने करावी.

३. अन्य सूचना :

- सिंचन विकास झाल्यावरही सुनियोजित पाणी वापरासाठी पीक पद्धती (Crop Pattern) महत्वाची ठरते.
- जैविक उर्जा, जैविक इंधन (Green Fuel) या विषयावर अधिकाधिक संशोधन व्हायला हवे. इथेनॉलची निर्मिती व वापर वाढायला हवा. अनेक उद्योजक या विषयांत सक्रिय पुढाकार घ्यायला तयार आहेत.
- कोणत्याही विकास प्रकल्पाचे काम वेळेवर पूर्ण होत नाही, त्यामुळे भांडवली खर्च वाढतो. कामे वेळेवर होण्यासाठी व्यावसायिक दृष्टिकोन हवा तसेच केवळ प्रकल्पाचेच लेखा परीक्षण न करता 'Performance Audit' ही व्हावे.
- प्रकल्पांची कामे वेळेत पूर्ण होण्यासाठी, अधिक कार्यक्षमतेने, वेगाने निर्णय घेण्याची क्षमता संबंधित अधिकाऱ्यांमध्ये हवी. बेरोजगार अभियंत्यांचा कल्पकतेने वापर करता यायला हवा.
- सिंचनाच्या क्षेत्रात सार्वजनिक व खाजगी व्यवस्थांची भागीदारी पद्धत राबवणे आवश्यक आहे.
- धरणांतील गाळ काढण्यासाठी - 'लोकांना फुकट गाळ मिळेल, लोकांनी स्वतःच्या वाहनाने, खर्चाने गाळ काढून न्यावा' - अशा नावीन्यपूर्ण कल्पना लढविता येऊ शकतात.
- इस्त्रायलमध्ये 'पाणी' ही 'राष्ट्रीय संपत्ती' असून त्यावर शासनाची मालकी आहे. पाणी वाटप शासनाच्या एका स्वतंत्र विभागामार्फत करण्यात येते. अशी व्यवस्था भारतात राबवता येऊ शकते का याचा तज्ज्ञांनी अभ्यास करावा.
- 'पुराचे अर्थशास्त्र' ह्या दुर्लक्षित विषयाकडे पुरेशा गांभीर्याने लक्ष देणे आवश्यक आहे.
- पावसाचे प्रमाण (पर्जन्यमान) किंवा पाऊस पडण्याची शैली बदलली आहे, (उदा. ३ महिन्यांत पडणारा पाऊस, ३ दिवसांत पडतो.) त्यामुळे अभ्यास करून नियम, कायदे, नियोजनाचे स्वरूप, पद्धती या सर्वांत बदल करावा.
- महाराष्ट्रातील पाणीपट्टी वसुलीचे प्रमाण फक्त १४ % आहे. वसुलीचे प्रमाण वाढल्यास बऱ्याच समस्या सुटण्यास मदत होईल.
- जलनीती, सहभागी सिंचन या विषयांबाबत लोकप्रतिनिधींमध्येच (विधिमंडळ सभासद) उदासिनता आहे. याविषयीच्या कायद्यावर विधिमंडळात १० मिनिटेसुद्धा चर्चा झालेली नाही. विषयांचे महत्त्व लक्षात घेऊन लोकप्रतिनिधींनी मानसिकता बदलायला हवी.
- कोणत्याही प्रकल्पग्रंथांसाठीचा, संकटग्रंथांसाठीचा पुनर्वसनाबाबतचा मसुदा - परिपूर्ण तपशिलांसह - तयार करणे आवश्यक आहे.
- पाणी नियोजन, पूर नियंत्रण, धरण व्यवस्थापन यापैकी कोणत्याही विषयावरील नेमलेल्या समितीच्या अधिकाधिक शिफारशीची अंमलबजावणी होणे जरूरीचे आहे.
- पुरामुळे वित्तहानी, मनुष्यहानी होतेच शिवाय त्यामुळे शेत वाहून जाणे, जमीन खचणे हे प्रकारही वाढत आहेत. याबाबतही सजगपणे विचार व्हावा.
- जलाशय व्यवस्थापनाच्या दृष्टिने व एकूण पर्यावरणाच्या दृष्टिने वाळूचा उपसा, वीट भट्ट्या यांवरही नियंत्रणाचा विचार व्हावा.
- मोठ्या शहरांमध्ये पाऊस शोषण्यासाठी रिकाम्या जागा नाहीत, मोकळी मैदाने नाहीत. म्हणूनच शहरीकरणावर, इमारतींच्या बांधकामावर नियंत्रण असावे.
- पृथ्वीवरील जीवसृष्टीच्या संतुलनासाठी, पावसाचे चक्र पूर्ण होण्यासाठी नदीचे पाणी नैसर्गिकरीत्या समूहाला जाऊन मिळणे ही गोष्ट महत्वाची आहे. त्यामुळे एकूणातच जलनीतीच्या 'मॉडेलचा' मूळापासून विचार करण्याची गरज आहे.